

Waag je aan laagjes!

Sgraffito was in zijn tijd een niet al te dure decoratieve techniek die vooral heel succesvol was rond de vorige eeuwwisseling (19de-20ste eeuw). Als de wijk rond je school verstedelijkt is tussen 1890 en 1910, is het heel waarschijnlijk dat je er van meerdere vindt tijdens een wandeling. De kleuren en motieven trekken de aandacht: ideaal om je leerlingen kennis te laten maken met een bijzondere decoratietechniek van de gevel.

Doel van het thema 'sgraffito':

- De leerlingen leren een sgraffito herkennen.
- De leerlingen leren in welke stappen een sgraffito vervaardigd wordt.
- De leerlingen krijgen kennis van de materialen en werktuigen die gebruikt worden bij het maken van een sgraffito.

OPGELET! – OPGELET!

Eén sgraffito

Twee sgraffiti

Inhoudstafel

We stellen je een aantal oefeningen voor. Ze zijn zo opgesteld dat je ze volledig of gedeeltelijk kan doen, volgens je interesses of leerplan.

I. Ter Voorbereiding

- 1 Lees de **informatiefiche** zodat je een eerste inzicht krijgt in de techniek van de sgraffito, de materialen en de werktuigen.
- 2 Maak je vertrouwd met een sgraffito: bekijk de afbeeldingen, zodat je meer inzicht krijgt in hoe een sgraffito er uitziet.

II. In de klas: Inleiding op de sgraffito

1 Observeer een sgraffito

Doel: de leerlingen leren een sgraffito herkennen

2 Reconstrueer een sgraffito

Doel: de leerlingen begrijpen de verschillende stappen van de techniek

Je kan ook onmiddellijk beginnen met de observatie op straat. De leerlingen ontdekken zo een sgraffito zoals deze gezien moet worden. Als je dat doet, gebruik dan het document 'Reconstrueer een sgraffito' als besluit op de ontdekking.

III. In de klas: Materialen en werktuigen om een sgraffito te maken

1 De ontdekking

Doel: Een beetje verder gaan in het begrijpen van de techniek en de handelingen van de vakman/-vrouw om de complexiteit van het werk te begrijpen.

2 Een doe-oefening om het principe van de ponstechniek te begrijpen

IV. In de klas: Plaats de sgraffito op de gevel

Doel: Plaats een aantal sgraffiti op een gevel om te begrijpen waarom ze op bepaalde plaatsen worden aangebracht.

V. Op straat: Ontcijfer een sgraffito op een echte gevel (p...?)

Doel:

- Ontdek de sgraffito in echt op een gevel.
- Ontcijfer de sgraffiti in de wijk: hun positie op de gevel, hun kleuren, thema's, lijnen en motieven.

VI. Bijlage: inspiratieboekje voor de sgraffito

I. Ter voorbereiding

1 Informatiefiche

WAAG JE AAN LAAGJES!

Sgraffiti zijn een vorm van muurdecoratie die rond 1900 erg populair waren in Brussel. De productie neemt relatief weinig tijd in beslag, de gebruikte materialen zijn niet duur en het geeft een huis een uniek karakter. Mits een kleine ingreep, kan je je woning onderscheiden van de andere in de straat.

De techniek, stap per stap

Er bestaan verschillende manieren om een sgraffito te realiseren. Het productieproces gepresenteerd op deze expo was de meest courante in Brussel, ook al had elk atelier zijn eigen aanpak en 'recepten'.

Het belangrijkste 'ingrediënt' van de sgraffito is kalk, een goedkoop bestanddeel dat toelaat vrij snel te kunnen produceren. Wanneer de kalk vermengd wordt met zand en water, krijg je een mortel die in minstens drie lagen wordt aangebracht.

- 1 De eerste laag wordt aangebracht op een bakstenen muur met behulp van een truweel. Het idee is om een zo vlak mogelijk oppervlak als basis te hebben.
- 2 Deze eerste laag wordt bedekt met een tweede kalklaag. De tweede laag is meestal zwart of bij uitzondering ook roodbruin. De kleur wordt verkregen door toevoeging van houtskool of gemalen baksteen.
- 3 De verse, donkere kalklaag wordt vervolgens bedekt met een lichtere laag kalk van hooguit drie millimeter dik.

- 4 In deze fase kan de tekening overgebracht worden op de laatste, lichte kalklaag. Echt veel tijd kan hier niet voor genomen worden want deze laag mag niet uitdrogen. Om de tekening toch zo nauwkeurig mogelijk over te zetten, gebruikt men de stenciltechniek:
 - Eerst wordt de tekening op ware grootte gemaakt op een (kalk)papier, genaamd ponskarton.
 - Men maakt vervolgens gaatjes langs de contouren van de tekening met een **molette**.

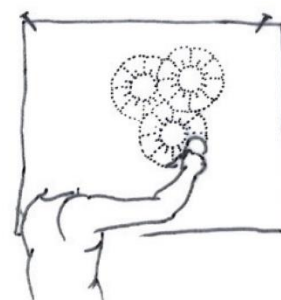

molette

- Het ponskarton wordt bevestigd aan de sgraffito.
- De tekening wordt overgezet met behulp van een **gaaszakje** met gekleurd pigment waarmee men over de gaatjes 'stempelt'. Het pigment valt in de gaatjes en vormt zo al lichtjes de contouren van de tekening op de kalklaag.

gaaszakje

- 5 Vervolgens ‘krast’ men met een **mirette** in de bovenste, lichte kalklaag, die op dat moment nog niet helemaal uitgedroogd is, over deze contouren. Op de plaatsen waar men krast komt de donkere kalklaag tevoorschijn. Het woord sgraffito komt overigens van het Italiaanse woord *graffiare*, wat *krassen* betekent.

- 6 Tot slot, krijgt de sgraffiti ook een laagje verf, aangebracht met een penseel. Over het algemeen worden de verschillende vlakken op een egale manier beschilderd. Dit verhoogt de leesbaarheid maar tegelijkertijd laat het de kunstenaar ook toe sneller te kunnen werken. Het gebeurt echter dat een sgraffitokunstenaar schaduwpartijen aanbrengt, voornamelijk in de gezichten. Vaak beperkt de sgraffitokunstenaar zich tot enkele kleuren.
- 7 Sommige delen kunnen uitgelicht worden door bladgoud aan te brengen.

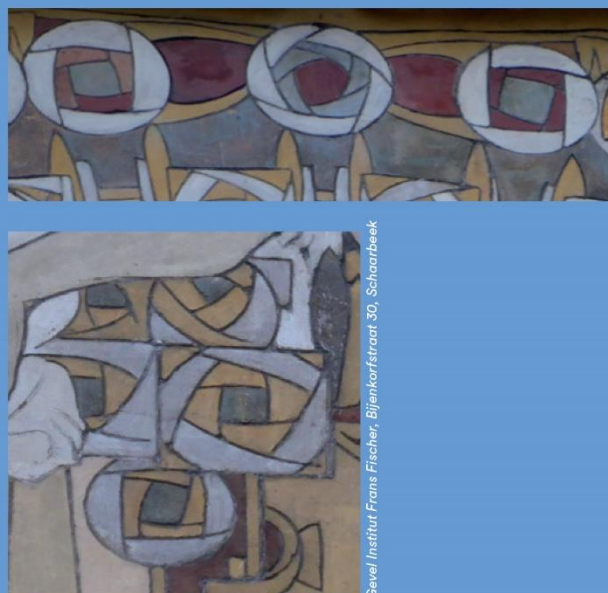
SIGNATUREN

Sgraffiti worden maar zelden gesigneerd. Het is niet altijd evident om de naam achter de werken te kennen en/of te weten of de uitvoerder van de sgraffiti ook de ontwerper is. De stijl van de sgraffiti kan ons soms iets verklappen over de auteur.

Margrietten van Privat Livemont

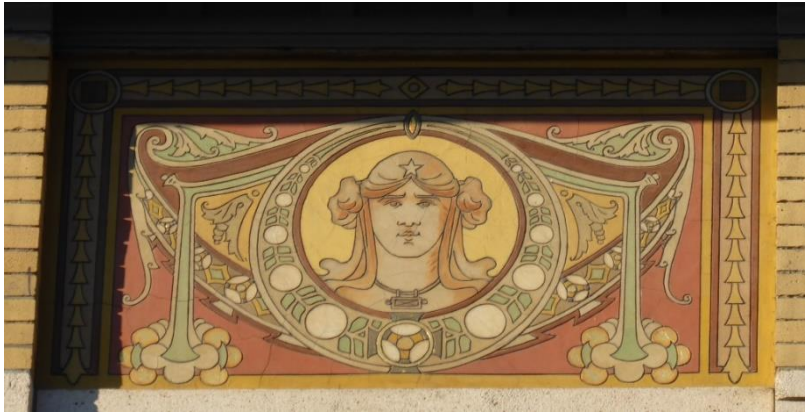

Rozen van Paul Cauchie

I. Ter voorbereiding

② Afbeeldingen: Maak je vertrouwd met een sgraffito

Brouwerijstraat, Elsene

◀ donkere ingesneden lijnen ▶

Moricharplein, Sint-Gillis

Brouwerijstraat, Elsene

Kruisstraat, Elsene

Brouwerijstraat, Elsene

Faiderstraat, Elsene

Fernand Neuraystraat, Elsene

Fernand Neuraystraat, Elsene

Ernest Laudestraat, Schaarbeek

II. In de klas: Inleiding op de sgraffito

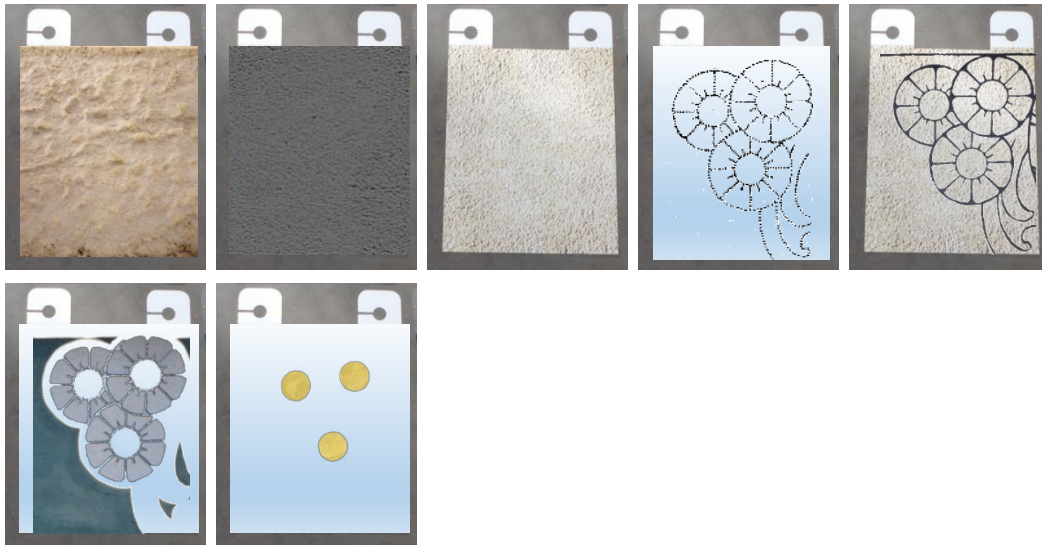
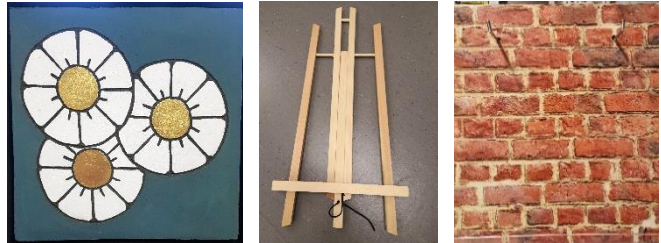
1 Observeer een sgraffito

Doel van de oefening

- De leerlingen leren een sgraffito herkennen.
- De leerlingen begrijpen hoe een sgraffito wordt gemaakt aan de hand van de verschillende stappen van de techniek.

Materiaal

- Een didactische sgraffito
- Een houten schildersezel
- Een kartonnen drager die een bakstenen muur voorstelt, met 2 haakjes
- 7 afbeeldingen om op elkaar te plaatsen en een opdrachtenblad

- 6 blauwe kaften met telkens een opdrachtenblad en 9 afbeeldingen

Verloop

Toon de sgraffito aan de leerlingen. Het is een decoratieve techniek die we op veel Brusselse gevels kunnen zien. Waaraan herken je het?

- Het is een schildering. Maar is het totaal glad en plat? Stel je voor dat je er met je hand zou mogen aankomen*, wat zou je dan voelen? Helemaal plat of met ingesneden lijnen?
 - ▶ Met ingesneden lijnen

*Sgraffito is kwetsbaar, kom er dus best niet aan. De leerlingen moeten zich inbeelden dat ze het aanraken.

- In welke kleur zijn de verzonken lijnen? Blauw? Wit? Zwart?
 - ▶ Elke kleur van de tekening wordt omlijnd door zwarte lijnen.
- Wat hebben ze moeten doen om die verzonken lijnen te krijgen?
 - ▶ De lijnen van de tekening zijn erin gekrast. Dat wil zeggen dat ze materiaal weggekrast hebben zodat de zwarte kleur zichtbaar werd. Die actie geeft de naam aan deze techniek: in het Italiaans betekent *graffiare* krassen of krabben. Daarvan komt de naam *sgraffito*. De techniek komt dus uit Italië en bestond al sinds de 15de eeuw. Ze wordt bij ons geïntroduceerd rond 1890 en blijft enorm populair tot de jaren 1910.

② Reconstrueer een sgraffito

Verloop

- Het doel van dit spel is om de 7 nodige stappen voor het maken van sgraffito in de juiste volgorde bovenop de bakstenen achtergrond te hangen.
 - 1) *Smeer een eerste laag mortel op de muur. Dit is de rechttrekkende laag. De laag is niet helemaal glad en heeft reliëf.*
 - 2) *Smeer een donkere mortellaag glad op de muur.*
 - 3) *Smeer een lichte mortellaag glad op de muur.*
 - 4) *Breng de tekening met puntjes over op de vochtige mortel.*
 - 5) *Kras over de puntjes de lichte, vochtige mortellaag weg. Je ziet nu de omtreklijnen in de donkere onderlaag verschijnen.*
 - 6) *Schilder de motieven met verschillende kleuren.*
 - 7) *Breng goud aan op enkele details.*
- Verdeel de klas in 7 groepen.
 - Eén groep maakt de oefening met de kartonnen drager met haakjes die je op de schildersezal hebt klaargezet.
 - De andere 6 groepen doen hetzelfde maar met afbeeldingen op A4 formaat (blauwe kaften). Zij moeten de bakstenen muur klaarleggen voor ze beginnen met de oefening.

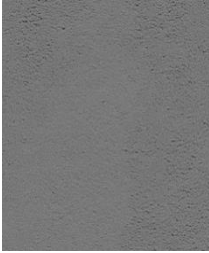
- Controleer of de leerlingen het proces hebben begrepen door de volgende vragen te stellen.

1. De eerste laag

- Is de bakstenen muur glad? Waarvoor dient volgens jullie de eerste laag?
De oppervlakte van de bakstenen muur is ongelijk, deze laag moet alles gelijkmaken, daarom is deze laag vrij dik.
- Maar waarom is deze laag dan niet glad, maar heeft het reliëf? Omdat ze de volgende lagen moet vasthouden.

2. De tweede laag

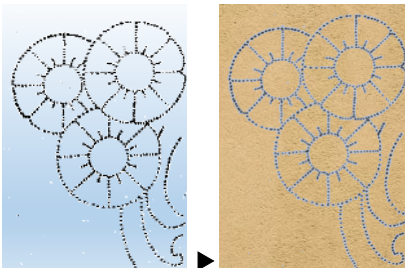
- Welke kleur heeft deze laag? Licht of donker?
Deze laag is minder dik en is meestal zwart, soms rood-bruin, maar altijd donker. Dat is belangrijk voor het vervolg...

3. De derde laag

- Is deze laag lichter of donkerder dan de vorige laag? Lichter.

4. Het overbrengen van de tekening

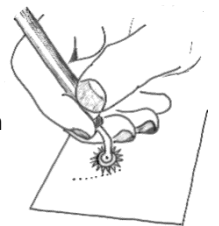

- Maakt de vakman volgens jullie de tekening direct op de muur?
Nee. Hij baseert zich op een voorbereidende tekening op klein formaat. Op die tekening is de keuze al gemaakt voor specifieke motieven en kleuren.

Vervolgens brengt hij de tekening over op de nog natte mortel. Hoe?

- Hij vergroot het motief tot het echte formaat op een karton of calqueerpapier.
- Hij maakt een honderden gaatjes in zijn karton met een getand wiel (of een getand kopieerwiel) wordt genoemd.
- Hij legt het ponsief (= karton, papier of plastic met gaatjes) bovenop de mortellaag. Daarna tikt hij met een doorlatend gaaszakje gevuld met zwarte poeder op de gaatjes. De zwarte poeder gaat door de gaatjes van het karton en blijft op de vochtige mortel hangen: de tekening staat zo met puntjes op de muur.

Opmerking: je vindt de afbeeldingen in het groot bij oefening ④A.

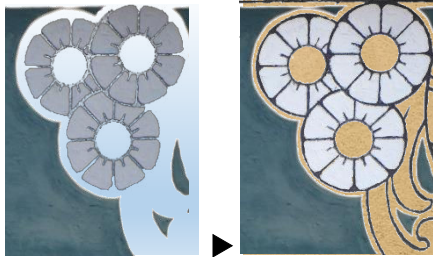

5. Het insnijden van de tekening

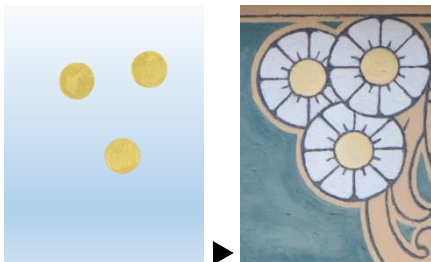
- De vakman/-vrouw volgt de puntjeslijn en snijdt de tekening in de nog vochtige mortel.
- Wat zien we weer verschijnen? De donkere laag die eronder ligt.

6. Het kleuren

- Vaak schildert de vakman/-vrouw de sgraffito “al fresco”, op de nog vochtige mortel dus. Terwijl die droogt, worden de kleuren opgenomen in de mortellaag: ze blijven dus niet op de oppervlakte, maar doordringen de mortellaag.
- Waarom moeten ze volgens jullie snel werken? Omdat het schilderwerk klaar moet zijn voor de mortel droog is.

7. De accenten met bladgoud

- Wat kan je nog toevoegen? Met welk doel?
Het verguldsel (bladgoud of goudverf) benadrukt een aantal details van de motieven.

- Waarom is de tweede laag volgens jullie donker?

Omdat deze verschijnt wanneer de omtreklijnen van de tekening worden ingesneden. Deze lijnen zijn smal, ze zouden dus niet goed zichtbaar zijn als ze licht gekleurd waren.

Er is nog een andere reden, de donkere omtreklijnen zijn er om de motieven en de verschillende kleuren te benadrukken, omdat je ze meestal van ver bekijkt.

De stappen van sgraffito: opdrachtenblad

RECONSTRUEER DE SGRAFFITO

Een sgraffito maak je een beetje zoals een taart in meerdere lagen: je moet de verschillende stappen van het recept volgen.

Reconstrueer de 7 nodige stappen om een sgraffito te maken door de panelen in de juiste volgorde op te hangen.

- 1) Smeer een eerste laag mortel op de muur. Dit is de rechtekkende laag. De laag is niet helemaal glad en heeft reliëf.**
- 2) Smeer een donkere mortellaag glad op de muur.**
- 3) Smeer een lichte mortellaag glad op de muur.**
- 4) Breng de tekening via puntjes over op de vochtige mortel.**
- 5) Kras over de puntjes de lichte, vochtige mortellaag weg. Je ziet nu de omtreklijnen in de donkere onderlaag verschijnen.**
- 6) Schilder de motieven in verschillende kleuren.**
- 7) Breng goud aan op enkele details.**

De stappen van sgraffito: verbetering

1. Smeer een laag mortel om de oppervlakte te egaliseren.

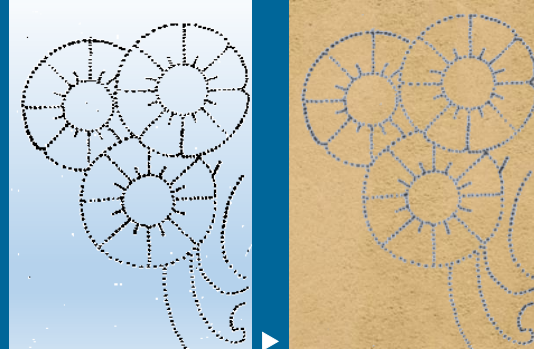
2. Smeer een donkere mortellaag op de muur.

3. Smeer een lichte mortellaag op de muur.

4. Breng de tekening via puntjes over op de vochtige mortel.

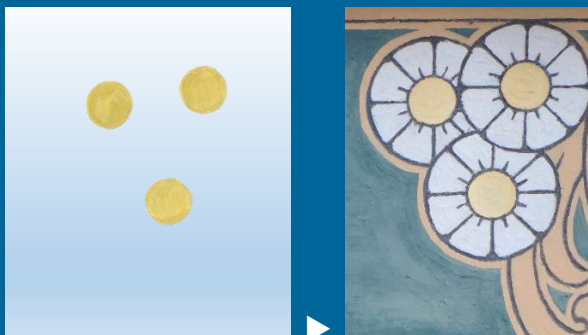
5. Kras over de puntjes de lichte, vochtige mortellaag weg. Je ziet nu de omtreklijnen in de donkere onderlaag verschijnen.

6. Schilder de motieven in kleur.

7. Breng goud aan op enkele elementen.

III. In de klas: materialen en werktuigen om een sgraffito te maken

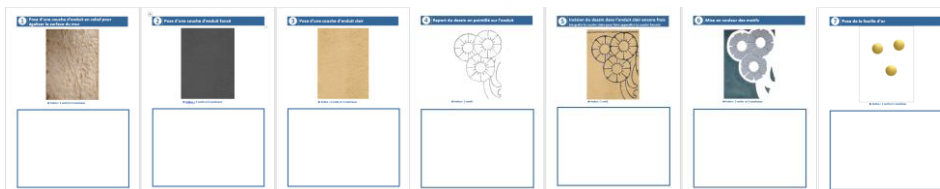
1 De ontdekking

Doel

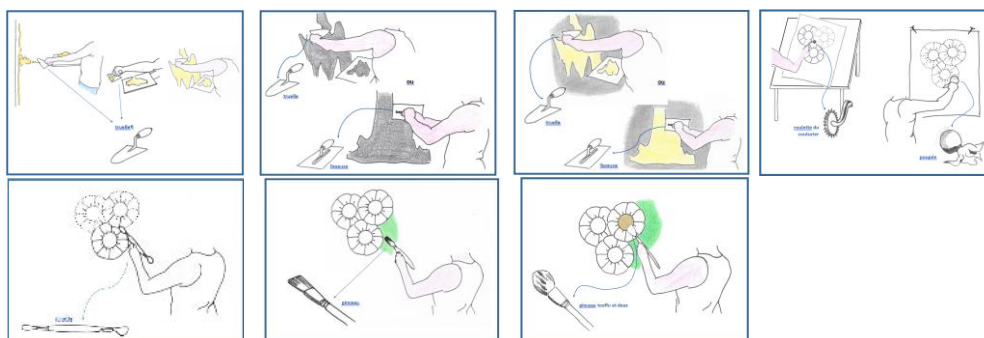
Een beetje verder gaan in het begrijpen van de techniek en de handelingen van de vakman/-vrouw om de complexiteit van het werk te begrijpen.

Materiaal

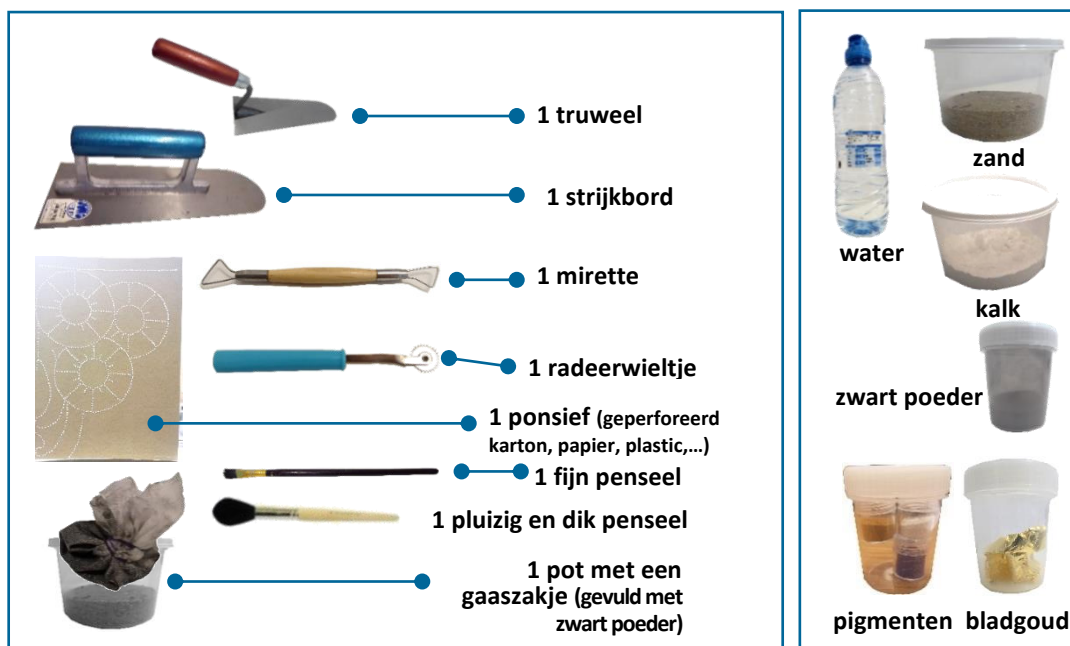
- Een "tijdlijn" met de 7 stappen van sgraffito.

- 7 tekeningen die elke actie verbonden aan de stappen illustreert.

- Een doos met werktuigen en materialen.

Vorbereiding op de activiteit

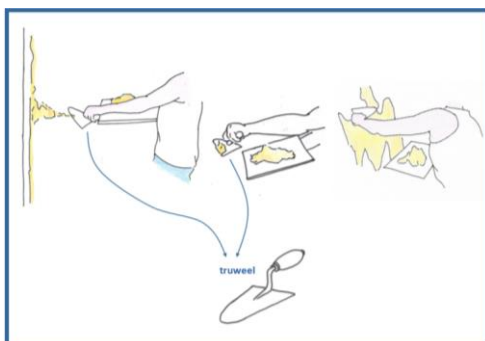
- Plaats alle werktuigen en materialen op een tafel (of een eiland van tafels) samen met de 7 tekeningen die de acties tonen.
- Hang de "tijdlijn" op het bord (plaats de 7 afbeeldingen in A3 formaat in de juiste volgorde met magneten).
- De hele klas komt rond de tafel / het eiland staan.

Verloop

Het doel van de oefening is om bij elke stap van de tijdlijn de tekening van een actie, de werktuigen en materialen te plaatsen.

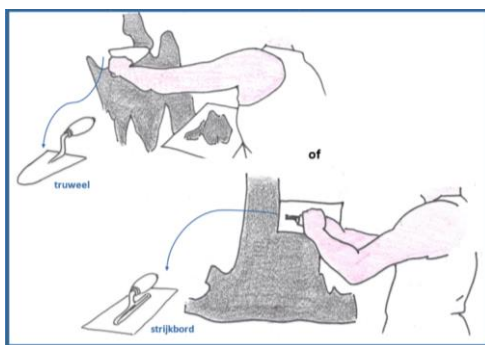
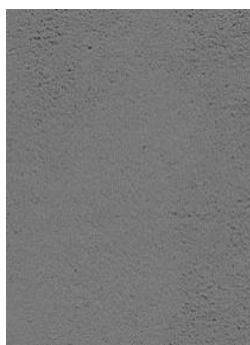
- Een leerling observeert aandachtig de eerste stap op de tijdlijn. Hij/zij vindt de tekening met de actie en scratch hem onder de foto.
- Vervolgens moet hij/zij de werktuigen en materialen zoeken die nodig zijn om de actie te ondernemen. Als hulp staat er een hint op de tijdlijn: het aantal werktuigen en materialen.
Pas op! Sommige werktuigen en materialen worden meermaals gebruikt, tijdens verschillende stappen!
- Een volgende leerling vindt de tekening bij de actie van de tweede stap en scratch hem op de tijdlijn.
- Hij/zij wijst de werktuigen en materialen aan die nodig zijn voor de tweede stap.
- We gaan zo verder voor de andere 5 stappen.

1) Smeer een laag mortel om het oppervlak van de muur te egaliseren. Deze laag is niet glad, het heeft een duidelijk reliëf.

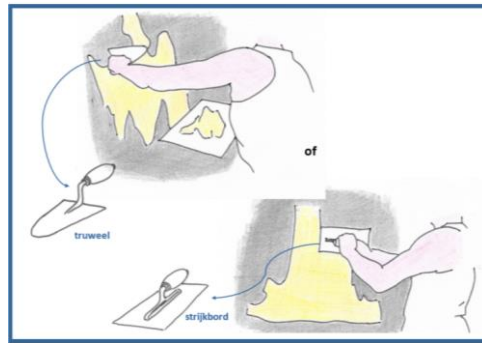
- Het gaat om een rechttrekkende laag die de muur bekleedt. Deze laag vlak de grootste oneffenheden van de muur uit, maar heeft nog wel reliëf.
- Tip: 1 werktuig en 3 materialen
 - De vakman smeert de materie op de muur en verspreidt het met een **truweel**, zodat ze goed geplet wordt en goed op de muur plakt.
 - Deze eerste laag bestaat uit een mengeling van **zand, kalk en water**.
 - Hulpvraag: is de mortel die we op de muur smeren droog of nat? (water), is hij gekleurd? (geen pigment, er blijven nog 2 materialen over).
- Aanvullende informatie: kalk is een materiaal dat al sinds de oudheid wordt gebruikt. Het wordt verkregen door kalksteen of schelpen te verbranden en te verbrijzelen tot poeder.

2) Smeer een donkere laag glad op de muur.

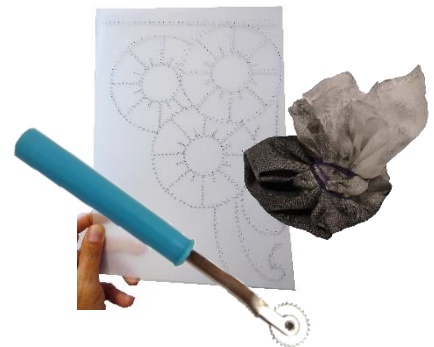
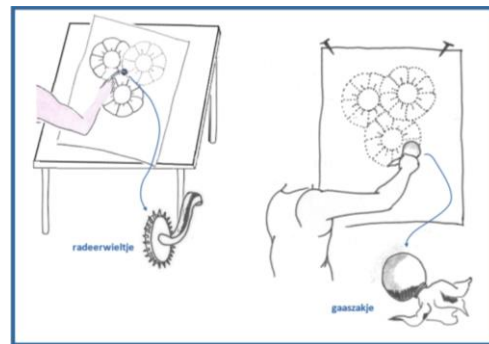
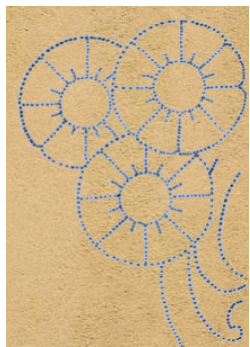
- De eerste deklaag is een zwarte mortellaag.
- Tip: 2 werktuigen en 4 materialen
 - Deze laag wordt aan gebracht met een **truweel** en een **strijkbord**.
 - Ze bestaat uit **zand, kalk, water en zwart poeder**. Dit laatste materiaal geeft de kleur aan de zwarte mortel.
 - Hulpvraag. Deze laag bestaat uit dezelfde materialen als de eerste, maar we voegen nog iets toe. Wat en waarom?
- Aanvullende informatie: Deze laag kan ook roodbruin zijn. In dat geval heeft men fijngestampte baksteen gebruikt om de mortel te kleuren.

3) Smeer een lichte mortellaag glad op de muur.

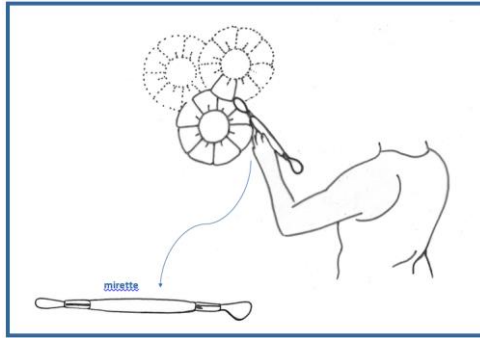
- De nog vochtige zwarte mortellaag wordt bedekt met een heel dunne (ongeveer 3 millimeter dikte) laag van lichte mortel.
- Tip: 2 werktuigen en 3 materialen
 - Deze laag wordt ook aangebracht met een **truweel** en een **strijkbord**.
 - Ze bestaat uit heel fijne korrels **zand**, **kalk** en **water**.
 - Hulpvraag: Het is bijna hetzelfde als de vorige laag. Bijna... Wat is het verschil?

4) Breng de tekening in puntjes over op de mortel via een ponsief (of met een kalkeerpapier).

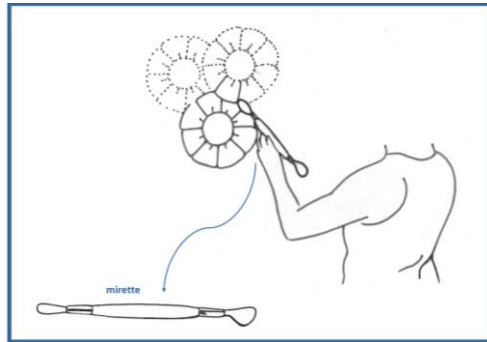
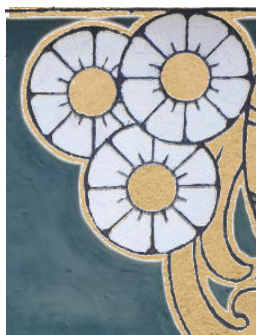
- Het werk wordt vervolgd door de omtreklijnen van de tekening over te zetten op de bovenste laag, namelijk de lichte laag.
- Tip: 3 werktuigen (hier is het niet moeilijk, de werktuigen staan op de tekening!).
 - Voorbereidend werk: we realiseren de tekening op juiste grootte op **een ponsief** of **een kalkeerpapier** dat wordt geperforeerd met een **radeerwielje**.
 - Het **kalkeerpapier** of het **ponsief** wordt vervolgens op de bovenste laag bevestigd. De tekening wordt overgebracht met een gaaszakje, een zakje uit gaas gevuld met zwart poeder, dat op het oppervlak wordt getikt. Op die manier zakt het poeder door de gaatjes. De tekening verschijnt na het wegnemen van het ponsief op de mortel.

5) Kras over de puntjes de lichte, vochtige mortellaag weg. Je ziet nu de omtreklijnen in de donkere onderlaag verschijnen.

- Tip: 1 werktuig
 - De tweede nog vochtige mortellaag wordt ingesneden met een **mirette**, zodat de donkere mortellaag weer zichtbaar wordt. Het is een werktuig dat ook gebruikt wordt om klei te modelleren.
 - De vakman/-vrouw kan de dikte van de omtreklijnen laten variëren, een beetje zoals kalligrafie.

6) Kleur de motieven.

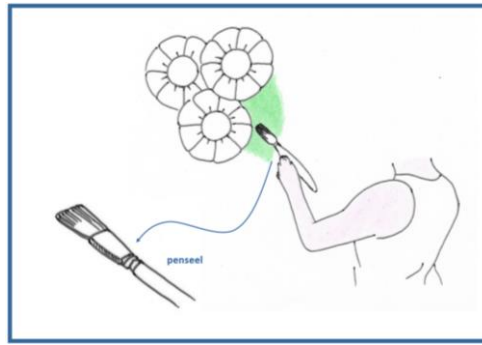

- De sgraffito wordt als laatste gekleurd.
- Tip: 2 werktuigen en 2 materialen
 - De vakman/-vrouw gebruikt **penselen** van verschillende formaten.
 - De verf die gebruikt werd aan het einde van de 19de eeuw en begin van de 20ste eeuw was waarschijnlijk op basis van **caseïne** (een eiwit), **water** en **kleurpigmenten**.

- De kleur wordt meestal egaal aangebracht, zonder kleurovergang. Het gebeurt echter wel dat de vakman/-vrouw voor diepte zorgt door schaduwen en kleurovergangen of details aan te brengen, vooral in het gelaat.
- Het kleurenpalet is zo uitgebreid als de kunstenaar beslist. Sommigen beperkten zich tot 2 of 3 kleuren. Beige is de kleur van de mortel en is dus niet geschilderd.

7) Verguld enkele details.

- Tip: 1 werktuig en 1 materiaal
 - Sommige delen van een motief kunnen geaccentueerd worden door **bladgoud** dat aangebracht wordt met een **dik, pluizig en zacht penseel** dat het bladgoud niet beschadigt.
- Aanvullende informatie: Bladgoud wordt aangebracht met een mixtion: een mengeling op basis van olie zodat het goud goed vasthecht aan de drager.

Besluit

Deze techniek had veel succes in Brussel aan het einde van de 19de en bij het begin van de 20ste eeuw. Laten we proberen te begrijpen waarom.

- Zijn de gebruikte materialen duur? Nee, in vergelijking met natuursteen en marmer bijvoorbeeld. Bovendien was vakwerk niet zo duur als vandaag.
- Zijn alle huizen in de straat hetzelfde? Nee, het is een tijd waarin men het fijn vond dat zijn huis anders was dan dat van de buren. En dat verschil maakte men dankzij decoratieve technieken zoals de sgraffito. Zo kon de eigenaar zijn smaak, zijn interesses of zijn beroep tonen.
- Als we daarenboven gaan kijken naar de context van deze periode, moet je je voorstellen dat mensen gingen flaneren in de straten om de architectuur te bewonderen. Men had nog geen smartphone zoals vandaag. De stad werd gezien als een soort kunstwerk en de politieke macht hechtte een groot belang aan het imago dat ze uitstraalde.

Voorstellen voor de synthese

- Een leerling beeldt een actie uit. De andere wijzen naar het werktuig dat bij de beweging hoort.

② Een doe-oefening om het principe van de ponstechniek te begrijpen

Voordat je kon scannen of fotokopiëren, bestond de ponstechniek: het is een manier om een tekening van de ene op de andere drager over te zetten.

Materiaal (niet voorzien)

- Voor elke leerling
 - Voor de ponstechniek: een blad papier of een kalkeerpapier
 - een papier waarop hun nette tekening komt
 - een priknaald of een dikke, scherpe naald waarvan het achterste deel vastzit in een kurkenstop
 - Eventueel een radeerwiel (beschikbaar in een naaiwinkel),
 - Een plaat piepschuim of karton (als onderlegger voor het ponsen).
- Zwarte poeder (stick actieve kool die je tot poeder vermaalt) en een stukje fijn textiel met grote steken (zoals gaas) om het gaaszakje te maken.

Hoe ga je te werk?

De leerlingen tekenen een simpel onderwerp zonder al te veel details op een dik papier (ze kunnen bijvoorbeeld de sgraffito tekenen die ze op straat zagen). Ze kunnen ook het kalkeerpapier gebruiken om een bestaand motief te kopiëren. Je kan ook een fotokopie maken voor elke leerling, dan heb je geen kalkpapier nodig.

- 1) Ze leggen hun blad op het piepschuim (of op het karton) en ze doorprikken de omtreklijnen van hun tekening met een priknaald of met de kurk-met-naald.

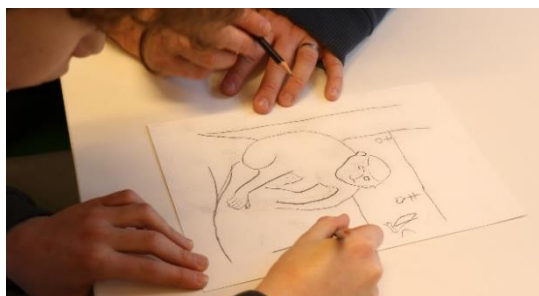
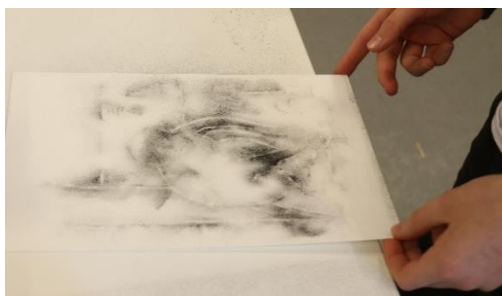

Pas op: op het kalkeerpapier werkt het radeerwielje niet.

- 2) De leerlingen plakken hun doorprikte papier met plakband op het papier waarop ze hun tekening willen overzetten. Ze kloppen (zachtjes!) met het gaaszakje op de delen waar de kleine gaatjes zijn.

- 3) Neem het doorprikte papier weg en blaas het teveel aan zwarte poeder weg (pas op dat je het niet naar iemand blaast!). Soms is het nodig om de tekening met een potlood af te maken. Ziezo, je tekening is overgezet!

IV. In de klas: Plaats de sgraffiti op de gevel

Doel

- Plaats een aantal sgraffiti op een gevel om te begrijpen waarom ze op bepaalde plaatsen worden aangebracht.
- Gebruik de inzichten die de leerlingen tijdens de oefening op straat hebben geleerd.

Materiaal

- 6 foto's van een gevel zonder sgraffito op groot formaat.
- 6 enveloppen met telkens 16 sgraffiti om op de gevel te plaatsen.
- Een foto van een gevel met sgraffiti en een tekening met de symmetrielijnen in A3 formaat (voor de synthese).

Opdracht

- Plaats de 16 sgraffiti op de foto van de gevel. Pas op, ze kunnen niet zomaar overal geplaatst worden. Laat je leerlingen goed kijken naar hun vorm, afmeting, maar ook naar hun onderwerp.
- Lees de tips: soms horen de sgraffiti met 2 bij elkaar.

Synthese

Positie van de sgraffiti

- 1) Waar bevinden de sgraffiti zich exact? Vraag aan de leerlingen om de woordenschat te gebruiken die ze tijdens de oefening op straat hebben geleerd.
 - Onder de kroonlijst
 - Onder de ramen
 - Aan beide zijden van het balkon
 - Boven de deur of een raam (maar onder een linteeel)
 - 2) Waarom zijn ze onder uitstekende elementen geplaatst?
Zo zijn ze beschermd tegen de regen en andere weersomstandigheden.
 - 3) Bevinden ze zich eerder bovenaan of onderaan de gevel? Waarom?
Meestal zijn de sgraffiti hogerop geplaatst, ze zijn niet binnen handbereik. We kunnen ze niet aanraken en beschadigen. En natuurlijk zijn ze er ook om de gehele gevel te decoreren.
- Omdat ze zich hoger bevinden, zien we de sgraffiti van ver. Daarom is het ook zo belangrijk dat elk motief en elk kleurvlak omlijst is met zwart. Als dat niet het geval is, is het moeilijk om alles goed te onderscheiden.

Organisatie van de sgraffiti op de gevel

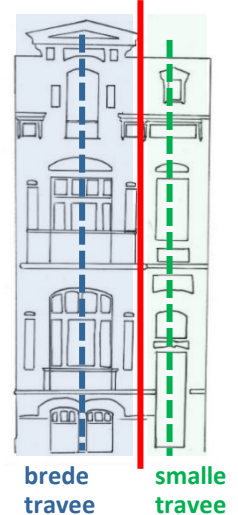
1) Wat heeft jullie geholpen om de sgraffiti op de gevel te plaatsen?

Hun afmeting en hun vorm.

- Sommige zijn afgerond om overeen te komen met de vorm van ramen of hun kozijn.
 - Andere zijn dan weer hoog en smal om een verticale ruimte in te nemen.
 - De vierkanten hebben hun plaats in de kleine ruimtes met dezelfde vorm.
- We kunnen zeggen dat gevels ontworpen werden, zodat de bewoners zich konden onderscheiden.

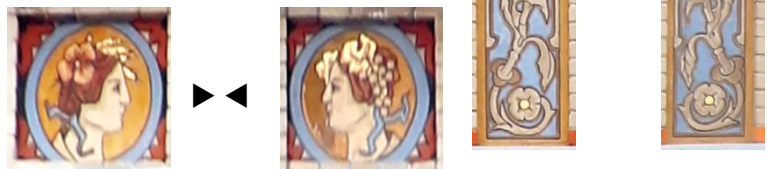
2) De sgraffiti worden over de gevel verspreid en vormen een geheel.

Deze gevel kan in twee delen worden verdeeld. We noemen deze twee delen traveeën (soms zijn er ook meer): een brede voor het woongedeelte en een smalle voor de toegangsdeur en de traphal. Laten we even naar elke travee specifiek kijken.

Links: de brede travee

- Is de verdeling van de sgraffiti symmetrisch of asymmetrisch? We zouden een **symmetrieas** kunnen trekken. Aan beide zijden is de verdeling van sgraffiti perfect.
- Behalve de twee centrale sgraffiti, zijn ze allemaal per 2. Als je ze 2 per 2 bekijkt, zijn de tekeningen naar elkaar of van elkaar weg gekeerd? Op de gevel zijn ze naar elkaar gericht, de 2 gezichten in profiel kijken elkaar aan en de verticale motieven zijn naar elkaar gekeerd. Maar ze kunnen elkaar ook de rug toekeren. Door de tekeningen naar elkaar te richten, kan de ontwerper de compositie afsluiten. Als ze van elkaar weg keren, is de compositie open naar de andere gevels gericht.

Rechts: de smalle travee

- Als je ze apart bekijkt, zijn de 3 sgraffiti symmetrisch.
- De motieven zijn ofwel naar binnen of naar buiten gericht, dat vermijdt een monotone gevel en geeft wat leven aan het decor.

► naar binnen gericht ◀

◀ naar buiten gericht ►

Plaats de sgraffiti: opdracht en verbetering

De sgraffito is altijd in overeenstemming met de architectuur: de vorm hangt af van de plaats op de gevel. Als er meer dan één is, zijn de sgraffiti ook in overeenstemming met elkaar.

Plaats de verschillende sgraffiti op de gevel.

- **Waar?** Kijk goed naar hun vorm en hun onderwerp.
- **Tip:** sommige horen met twee bij elkaar.

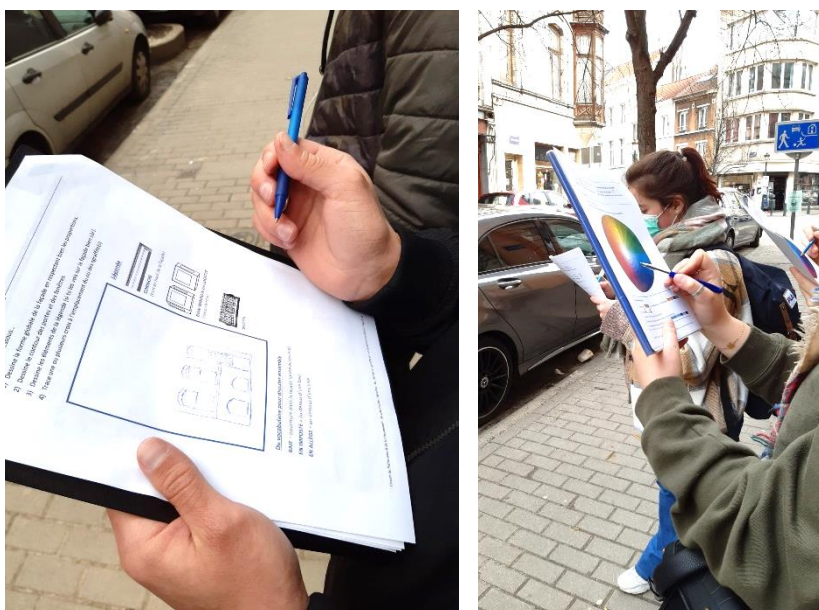
Jennevalstraat 15, Brussel Uitbreiding Oost, 1902

V. Op straat: Ontcijfer een sgraffito op een echte gevel - leraar

Doel

- Neem de leerlingen mee op straat om de sgraffiti in zijn originele context te bekijken.
- Maak de link tussen de techniek en het resultaat.
- Neem genoeg tijd om te observeren en om het werk van de kunstenaar te begrijpen.

Dit dossier volgt de structuur van het observatieboekje. Je vindt hier de informatie om elke vraag (en de antwoorden) aan je leerlingen uit te leggen. Daarnaast worden er ook enkele mogelijkheden gegeven om het verder met je leerlingen te bespreken.

Vorbereiding

- Bekijk aandachtig het document: “Maak je vertrouwd met sgraffiti”.
- Zoek één of meerdere sgraffiti in de wijk van de school.
Ben je niet zeker of iets echt een sgraffito is? Stuur ons de foto dan door en wij antwoorden zo snel mogelijk: erfgoedklassen@coudenberg.brussels.

Materiaal

- Observatieboekje voor de leerlingen: “Ontcijfer een sgraffito in de straat” – 1 per 3 leerlingen
- Inspiratieboekje voor sgraffito – enkel als de sgraffito figuratief is
- Tekenpapier + potlood (niet voorzien) – 1 per leerling

Plaats van de sgraffito/i op de gevel

De leerlingen tekenen de vorm van de gevel, de deuren en ramen van het huis, als ook de balkons of erkers als die er zijn (zie legende). Ze tekenen daarna een kruis waar de sgraffito/i op de gevel zijn aangebracht.

- Bij het schema hoort ook woordenschat. Dit is het moment om dat met je leerlingen te bekijken. Waar bevindt de graffito zich op de gevel? Boven een muuropening (venster of deur) ... Onder een muuropening...
- Sgraffito is vaak aangebracht boven de toegangsdeur, maar evengoed boven en onder vensters. Je vindt het ook op de muur onder de kroonlijst, of onder een balkon of vensterbank. Waarom onder een uitstekend element? Omdat het bij ons veel regent, is dit de beste manier om de sgraffiti te beschermen.

Onder de kroonlijst

Organisatie van de sgraffiti op gevels

- In uitzonderlijke gevallen neemt de sgraffito de gehele muur van een gevel in. Maar meestal wordt het ingepast op een deel van de gevel. Ze kunnen rechthoekig zijn, soms ook als lange band onder de kroonlijst. Vaak is een deel van een sgraffito afgerond om in de architecturale elementen van de gevel te passen, zoals bevoorbeeld bij een raam dat bovenaan ronde hoeken heeft.
- Uitzonderlijk omkaderen de sgraffiti één of meerdere ramen of nemen ze een groot deel van de gevel in. Ook dan past de sgraffito zich aan de architectuur aan.

Een uitzondering in Brussel: de sgraffiti zijn over heel de gevel aangebracht ►

De sgraffito omkadert het raam ►

Organisatie van de tekening op het paneel

- Meestal wordt de tekening symmetrisch aangebracht op het paneel.
 - ▶ Dit geeft stabiliteit aan de compositie, maar staat ook verder af van de natuurlijke, realistische kant van de voorstelling.

- De sgraffito kan volledig symmetrisch zijn.

- Hij geeft vaak de illusie van symmetrie.

- ▲ De decorelementen zijn symmetrisch georganiseerd, zelfs als ze verschillend zijn.

- ▲ De profielvoorstelling is dynamischer, ze geeft een richting aan.

- ▲ Een bloem die haar kopje al wat buigt, is natuurlijker, dichter bij de realiteit.

- Als het paneel zelf niet symmetrisch is, is het een spiegel voor een ander paneel: de symmetrie zit dus in het geheel van de geveldecoratie.

- Uitzonderlijk is het geheel asymmetrisch. Dat kan het geval zijn voor landschappen en scènes bevolkt met meerdere personages.

- De motieven kunnen horizontale of verticale friezen vormen voor een geordend effect.
- Meestal zijn er veel motieven en nemen ze de hele beschikbare oppervlakte in. Omdat de motieven meestal in paren voorkomen, kunnen ze naar elkaar toe leunen of van elkaar weg. Ze kunnen ook met elkaar verweven of boven elkaar worden weergegeven.

naar elkaar toe ▶◀

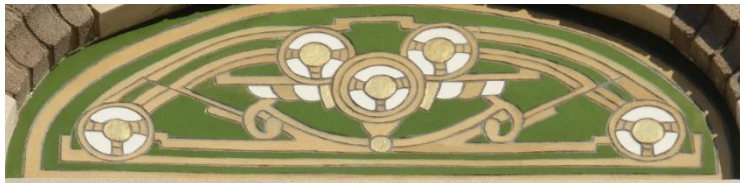

van elkaar weg ◀▶

verweven en op elkaar

- De compositie kan eerder luchtig zijn (met veel plaats rond de motieven) of compact. In dat geval nemen de motieven alle plaats in en worden ze op elkaar aangebracht dit zorgt voor een gevoel van diepte en overdaad, dit noemen *horror vacui*.

luchtig ><

horror vacui

- Als de panelen zich aanpassen aan de architecturale onderdelen, doet de tekening op de panelen dat ook. Ze volgen dan meestal de omtreklijnen van het paneel, dit noemen we *de wet van het kader*.

- Het kan ook dat de tekening verdergaat op de aangrenzende panelen om zo een geheel te vormen.

De omtrek

- de tekening is zwart omlijnd
- de tekening is wit omlijnd
- de omtreklijnen zijn uitgediept
- de omtreklijnen zijn opgehoogd
- door de omtreklijnen lijken de motieven wazig en onscherp
- door de omtreklijnen lijken de motieven duidelijk en scherp

- Als je de oefening over techniek gedaan hebt in de klas, is dit een herhaling: typisch voor sgraffito zijn de donkere omtreklijnen die dieper liggen dan de rest van de tekening.
- Waarom donkerdere omtreklijnen? Om de verschillende delen van de tekening en de verschillende kleuren duidelijk te maken en er extra nadruk op te leggen.
- Waarom is dat nodig? Omdat je meestal van ver naar de sgraffiti kijkt. Zonder die omtreklijnen zouden de verschillende motieven niet scherp te zien zijn en zou het geheel niet goed te begrijpen zijn.

De kleuren

- De leerlingen kiezen in het kleurenwiel de kleuren die ze op de gevel zien.
Pas op, de perceptie van kleuren is subjectief en hangt af van het buitenlicht. Maar ook de nuances zijn oneindig. Zeg goed tegen de leerlingen dat ze niet de exacte tint moeten omcirkelen, maar degene die het dichtste ligt bij wat ze zien.
- De kleuren van sgraffiti zijn niet zuiver , ze zijn afgewassen en gemengd . Dit wil zeggen dat de kleuren zijn gemaakt door pigmenten met elkaar of met wit te mengen. De pigmenten worden vermengd met water en met caseïne (een eiwit en dus wit). Ze moeten de hechting van de schildering verbeteren.
- De kleuren zijn ook mat (behalve het goud natuurlijk). Meestal wordt in België een sgraffito al fresco (nat) gerealiseerd, wat wil zeggen dat de kleuren op de nog vochtige mortel worden aangebracht. Terwijl het droogt, trekt de kleur in de hele mortellaag en wordt het er dus helemaal deel van. Vermengd met het zand en de kalk van de mortel, worden de kleuren eerder melkachtig en mat. Als er verschillende delen levendiger en glanzender zijn, is het waarschijnlijk al secco (droog) geschilderd (met tempera, een soort verf), de accenten worden dan aangebracht na het drogen, of bij een restauratie.

Niet altijd al fresco!

Als de kleuren versleten en verbleekt lijken, kan je concluderen dat ze niet al fresco zijn geschilderd maar al secco, met temperaverf dus: de kleur is oppervlakkig, het is niet doorgedrongen tot de hele mortellaag.

- De leerlingen zullen waarschijnlijk merken dat de ringen van de kleuren die ze op hun kleurencirkel aanduiden vaak niet ver van elkaar liggen: ze hebben dezelfde lichtintensiteit. Het is eerder een uitzondering dat de kleuren contrasterend zijn ten opzichte van elkaar. Het contrast in sgraffito is vooral aanwezig door de zwarte omtreklijnen, die de verschillende vormen begrenzen.

- Sommige details worden benadrukt door goud.
- De tinten worden vaak gekozen in overeenstemming met de kleuren van de materialen van de gevel. Die keuze is natuurlijk ook gelinkt aan de smaak van de eigenaar en de mode van het moment.

Pas op!

Het gebeurt dat de sgraffiti werden overschilderd op een fantasierijke manier, zonder respect voor de oorspronkelijk kleurtonen. In dat geval klopt de kleurobservatie natuurlijk niet. Je mag ons altijd een foto sturen als je niet zeker bent.

De thema's

Complementair materiaal: inspiratieboekje van sgraffito

- Sgraffiti is meestal figuratief: objecten of personages staan temidden bloemen of andere planten.
- Vaak kan je verschillende elementen identificeren. Gebruik in dat geval **het inspiratieboekje**.

◀ We herkennen rozen

... of een bloem van de windefamilie ▶

- Vaak is een motief decoratief herwerkt waardoor ze niet altijd nog duidelijk te identificeren zijn: het is het decoratief aspect en de mogelijkheid om te spelen met hun vormen en lijnen dat primeert.

▲ Deze lijnen doen denken aan bloemen en planten, maar dewelke?

- Sommige sgraffiti tonen zelfs ingebeelde planten.
- Andere zijn helemaal abstract.

De meest voorkomende thematieken

- De natuur: in de vorm van landschappen, gebladerte, bloemen of stengels.
- De vrouw: als allegorie (de voorstelling van een idee), als meesteres van de haard of simpelweg voor het decoratieve en gebogen lijnenspel.
- Vakgebieden: functie van het gebouw (een schilderspalet voor een galerij van schilderijen, een wereldbol of een boek voor een school), het beroep van de bewoner (kapiteel of een winkelhaak voor een architect).
- De oudheid en de renaissance.

De lijnen en de motieven

Het is hier niet de bedoeling dat je de stijl met je leerlingen gaat herkennen, maar om met een scherpe blik naar de tekening te kijken.

- De lijnen kunnen soepel zijn om de natuur te imiteren

Vele sgraffiti hebben gebogen, soepele en kronkelende lijnen die lijken te bewegen. Ze lijken verder te lopen, elkaar vast te klampen. Sommigen hebben verschillende diktes en worden dikker of dunner afhankelijk van de plaats in de tekening (zoals de dikke en dunne lijnen in kalligrafie). We spreken van dynamische lijnen.

Om uit te diepen... Deze lijnen verwijzen naar de *natuurlijke of organische lijn* van de *art nouveau*, de kunststroming die in de mode was in de periode waarin de meeste sgraffiti werden gemaakt.

- Ze kunnen ook eerder stijf zijn

Dat wil niet zeggen dat ze met rechte lijnen en hoeken werden ontworpen, maar dat ze minder beweging lijken te tonen. De motieven zijn eerder geometrisch, maar ze zijn telkens verzacht door ronde hoeken. Ze kunnen ook in onzichtbare geometrische vormen ingepast zijn.

Om uit te diepen... In dezelfde periode worden de lijnen in de *geometrische art nouveau* eerder stijf of strak, waardoor de motieven minder natuurlijk lijken. Er is minder de wil om de natuur voor te stellen en eerder om een decor te creëren.

- Aan het begin van de 20ste eeuw, de periode waarin de meeste sgraffiti werden vervaardigd, kunnen we zowel de natuurlijke als de geometrische lijn op eenzelfde paneel terugvinden.

Tekenen om te kijken

- De beste manier om naar een sgraffito te kijken, is door het na te tekenen. Neem vooral je tijd voor een sgraffito en vraag de leerlingen om te tekenen, het geheel of een deel. Als je ze laat tekenen na de observatieoefening, zal de tekening waarschijnlijk dichterbij het origineel liggen.
- Als je de leerlingen wil leiden tijdens het tekenen, kan je hen ook een deel van een foto laten aanvullen waarop een deel van de sgraffito verwijderd is.